

Herreborgen - fra borg til herregård

Af stud.mag.art. Charlotte Linvald

Udviklingen i Danmarks herregårdsbyggeri er ikke blot en manifestation af de historiske kulturpolitiske omvæltninger, som Danmark har oplevet gennem tiderne, men også et interessant indblik i en arkitektonisk udvikling inden for monumentalt byggeri. Man kan i udviklingen af herregårdenes boligarkitektur ikke kun spore adelens voksende magtvælde, men samtidig også se hvordan denne bevidsthed om fornyet magt og pragt blev hjulpet til udtryk af rent arkitektoniske midler. Midler, som i tidernes morgen havde en ren funktionel betydning i borganlæggene, men som senere blev overtaget af herregårdene, nu oversat til et mere symbolsk udtryk, som skulle underbygge bygherrens ønske om at lade deres bolig fremstå ikke blot som et monument over deres dannelse og rigdom, men også

sende et klart signal til omverdenen om bygherrens vilje og styrke til at forsvare sig selv, sin familie og sin slægt. Denne specielle kombination af raffineret pragt, blandet med et udtryk af rå styrke ser man spire frem i herregårdsbyggeriet omkring midten af 1500-tallet. Overgangen fra borg til herregård ser man specielt fremhævet i en lille gruppe herregårde, som senere skulle få betegnelsen herreborge. Et nærmere indblik i definitionen af herreborgene har vist sig særdeles interessant for forståelsen af den ydre fremtoning som mange herregårde fra den tid havde, og som også senere bygningsværker skulle begynde at efterligne. Netop den transformation af visse elementer fra forsvarsfunktion til magtsymbolik har en dybere historie, som er værd at tage med i betragtningen af herregårdshistorien.

Herreborgen – en definition

Allerede i 1830 skrev N.L. Høyen en tekst, hvori han diskuterede, hvad han benævnte, de fynske herreborge. Betegnelsen hang ved, men en egentlig definition blev der først redegjort for i Francis Becketts tekst til Kunstakademiets opmålinger af Danske Herreborge i 1904¹, og denne definition er siden hen blevet flittigt brugt i

Egeskov på Fyn blev opført ca. 1550-54 af rigsmarsk Frands Brockenhuus. I dag kender de fleste nok Egeskov for de mange forskellige museumssamlinger og aktiviteter tillige med den smukke hovedbygning og de velholdte haver omkring den. Foto gengivet med tilladelse fra Egeskov.

skematiseringen af tidernes herregårdsbyggeri. Først med nyere restaureringer og arkæologiske undersøgelser af de såkaldte herreborge er definitionen blevet taget op til revurdering. Man kan i dag diskutere, om Becketts definition er gyldig og gennemtænkt, eller om ikke den burde inkludere flere bygningsværker. Det ændrer dog ikke ved, at Becketts definition stadig er værdifuld i skabelsen af et overblik over netop denne periodes bygningskunst.

Ifølge Beckett findes der i alt seks herreborge i Danmark; Rygård, Hesselagergård, Borreby, Egeskov, Ørbæklunde og Nakkebølle. Kort skitseret menes rigsråd Johan Urne at have stået for Rygårds nordfløjs opførelse (var opført 1534), dog med øst- og vestfløj

tilføjet af sønnen Christoffer Urne (før 1549). Rigs-kansler Johan Friis var bygherre på Hesselagergård (opført ca. 1538-50) samt Borreby (1556), mens hans bror Henrik Friis sandsynligvis opførte Ørbæklunde (ca. 1560), som blev endelig fuldført af hans søn Niels Friis. Egeskov (ca. 1550-54) blev opført af rigsmarsk Frands Brockenhuus, alt imens hans bror admiral Jacob Brockenhuus opførte Nakkebølle (1559). De udgjorde en lille gruppe stormænd tæt knyttet til kongen. Beckett indvilliger modvilligt i at medtage Gisselfeldt i sin definition af herreborge, uden dog at medtage denne i sine redegørelser.² Hvad der binder disse bygningsværker sammen under betegnelsen herreborge er:

Rygård.

Hesselagergård.

Borreby.

Egeskov.

Ørbæklunde.

Nakkebølle. Prospekter af danske herregårde udført af Ferdinand Richardt og udgivet i 1845.

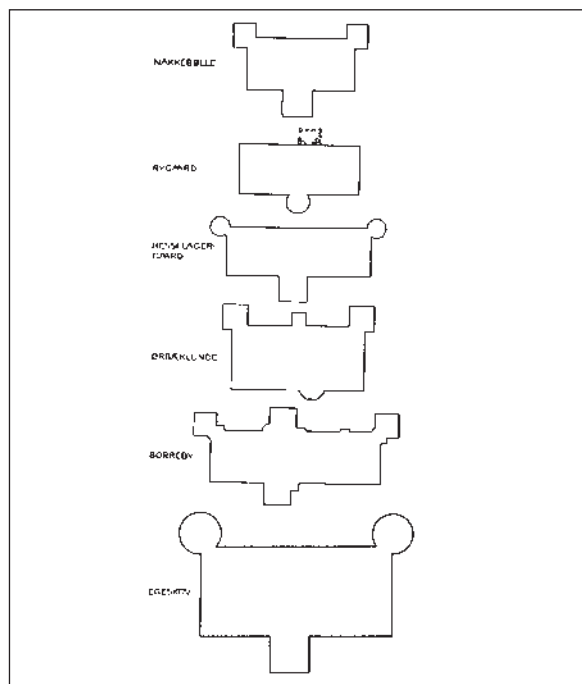
- Grundplan
- Udkraget halvstokværk med skydeskår (vægterloftet)
- Trappetårn for den ene langside
- Dobbelte buefriser
- Fra og med Hesselagergård de to runddele, som vi nok ville kalde hjørnetårne

Til denne definition hører også selve perioden for opførelsen, da netop denne turbulente periode sættes som den betingende faktor for den rent arkitektoniske udformning af herreborgene. Man kan dermed bredt datere opførelsen af de seks herreborge til midten af 1500-tallet. Nogle påbegyndt lidt før, nogle fuldendt lidt efter. Det betyder, at planlægningen af disse herreborge er faldet sammen med eller begyndt lige efter grevens fejde (1534-1536) og reformationens indtog i Danmark (1536). Da var det skånske oprør i 1525 stadig i folks bevidsthed. Dermed baggrunden for i det hele taget at ønske sit hjem sikret mod ubudne gæster.

Grundplan og hjørnetårne

Ens for de seks herreborge er grundplanen, som Beckett har optegnet.

Den viser ét decideret hovedhus med trappetårn på den ene langside og runddele, eller hjørnetårne, på hvert af hjørnerne på den modsatte langside (på nær Rygård). Dette enkeltstående hovedhus skulle fungere som herskabshjem for adelsmanden og hans familie. Om end flere fløje er bygget til senere eller oprindeligt planlagt bygget samtidigt, så står herreborgene tilbage som enkelthuse med tilhørende økonomibygninger

De seks herreborges grundplaner. Udsnit af illustration fra Brogaard, Peter, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen, Danmarks Arkitektur, Landbrugets huse, s. 108.

bygget separat. Det er vigtigt at bemærke i adskillelsen af herreborgene fra de deciderede kongelige borganlæg med borgplads og i forhold til både samtidige³ og senere herregårde, som blev bygget op som tre- eller firfløjede anlæg. Disse enkeltstående stenhuse taler deres helt eget sprog i form af den fortifikatoriske (forsvarsmæssige) udvikling, hvoraf herreborgene blev en lille forgrening.

For at kunne kalde herreborgenes hovedhuse bevidst fortifikatorisk opbygget, må vi følge sporet tilbage til de fortifikatoriske bygningsværkers oprindelse i Danmark. Eftersom kongen stod som landets og bøndernes forsvarer op gennem middelalderen, må udgangspunktet tages i de kongelige forsvarsanlæg. I denne forbindelse er det interessant at trække en linje fra de første stentårne, de såkaldte Warther. Generelt sagt var en warth et enkeltstående tårn⁴, omgivet af enten hegn eller mur, hvorfra man kunne holde udvig, men først og fremmest søge tilflugt og forsvare sig. En warth var oprindeligt ikke bygget til beboelse i længere perioder, men kun som midlertidigt opholdsted i en presset situation. Et eksempel herpå er Bastrup stenhus. Herfra var der ikke langt til at udbygge warthen til et decideret stenhus, hvor beboelse var mulig i kortere eller længere perioder. Først og fremmest for kongen på hans rundture i landet, men også for kongens mænd, der skulle stå for administrationen af landet. Hermed ser de første borge dagens lys. Et eksempel herpå er Gurre. Uanset at Vilhelm la Cour i sin bog „Danske borganlæg“⁵ skelner mellem warth og borg ud fra deres funktion (tilflugtssted eller opholdssted), så fører begge typer frem til herreborgens udformning med „borgen“ eller stenhuset, med beboelse som formål og warthen (tårnet) med forsvar som formål. Groft sagt kan man sige, at herreborgens grundplan var en sammensmeltning af disse to funktioner, sammenbygget til eet. Hertil kommer en ikke uvæsentlig pointe; selve placeringen af herreborgen i landskabet. Om end det ikke er med

i Becketts definition, så er det almindeligt anerkendt, at herreborgen er opbygget med et dobbelt voldsted for langt de flestes vedkommende. Med andre ord er ikke kun hovedhuset omgivet af en vandgrav, men også tilbygningerne har en „separat“ vandgrav. Dette giver et billede af et dobbelt voldsted, som ikke er ukendt fra de gamle middelalderlige warther og borge. Et andet aspekt er, at disse overvejelser tidligere tilfaldt kongen som enemægtig forsvarsbygherre, men med adelens fornyede magtdeling med kongen blev også kongens bygningskonstruktioner overtaget til adelens private bygningsprojekter.

Med til grundplanen hører også hjørnetårnene, runddelene⁶, som man på sin vis kan sige hører til grundplanen. Netop hjørnetårnene har trods alt deres helt egen funktion og er noget helt specielt for herreborgene. Endnu ikke kutyme, da Rygård blev bygget, men med Hesselagergård blev det en tradition blandt herreborgene. Runde eller kantede var hjørnetårnene en elementær del af forsvarsanlægget. Sammen med trappetårnet kunne alle husets fire sider hermed overskues og forsvares. For herreborgene fik tårnene også den anden funktion at indgå i husets ruminddeling, da de ikke blot blev indrettet til forsvar med skydeskår og skoldehuller, men i de nederste etager ofte blev indrettet som små kamre. Hvilket meget symptomatisk taler for herreborgenes dobbelttanke udi at bygge fortifikatorisk og dog med henblik på en bekvem bolig. Hvilket inspirationen til at sætte hjørnetårnene sammen med huset kommer, er en diskussion i sig selv, men Beckett lufter den tanke,

at indflydelsen kom fra Frankrig, hvor herreborge fra det 14. århundrede og ind i det 16. århundrede var flankeret af hjørnetårne. Det er dokumenteret, at Frands Brockenhuus (bygherre af Egeskov) i sin ungdom ivrigt rejste i Frankrig, og her kunne han have stødt på fænomenet, men også Johan Friis (bygherre af Hesselagergård) skulle have været i Frankrig under sine Europarejser. Hvis vi kigger under de lidt mere hjemlige himmelstrøg efter inspiration, er Christian III's borganlæg et godt udgangspunkt. De såkaldte Hommejder, som blev bygget til at kunne modstå det stadig sværere artilleri, blev i starten bygget som ydre bastioner, men på Nyborg Slot ser man hovedfløjen forsynet med trekvartrunde skyttetårne i hver ende. Herfra er der ikke langt til Herreborgens hjørnetårne, om end den indre del som sagt kom til at huse noget lidt andet end kanoner.

Vægterloft

Udviklingen af det øverste, udkragede halvstokværk viser en spændende tendens hos ikke blot herreborgene, men også hos senere herregårde. Vægterloftet, som bar den bærende konstruktion af de flotte tage, dannede samtidig en vægtergang, som løb langs ydersiden af murværket. Med stor variation hos både herreborgene og i de senere herregårde spillede vægterloftet dog den største rolle i en eventuel forsvarssituation. Hvor de dobbelte voldsteder var den ydre skanse, så kom vægterloftet i brug, når fjenden var kommet helt ind på livet. Dog er netop indretningen af vægterloftet på herreborgene afslørende. Om end man overtog

elementer af borgenes klare funktionelle arkitektur, så tjente de på herreborgene mere en symbolsk rolle. Forudsætningen for at kunne bruge vægterloftet og vægtergangen hensigtsmæssigt er tilstedeværelsen af nogle specifikke bygningsmæssige konstruktioner. Beckett nævner skydeskårene som en fællesnævner for herreborgene, og det er også ganske rigtigt, at skydeskårene netop skal være til stede for, at man overhovedet kan drage nytte af et vægterloft til forsvar. De små huller i murværket måtte være store nok til, at man kunne have en hagebøsse liggende og sigte, samtidig med at chancen for at blive ramt selv, skulle være minimal. For at tjekke „ægtheden“ bag skydeskårene kan man se på Hesselagergård, Borreby og Gisselfeld, hvor der tillige var indlagt et tømmerstykke i skydeskårets underdel med et hul i med henblik på

En herreborg blev bygget, så den kunne forsvares mod indtrængende. På Borrebys facade ses både skydeskår og skoldehuller, og i herreborgens tårn findes en brønd, så man havde en vandforsyning i tilfælde af belejring. Foto: Charlotte Linvald.

placeringen af en skydegaffel, hvori hagebøssen kunne hvile, medens man sigtede. En gennemtænkt finesse, som klart viser, at man vitterligt var forberedt på et angreb. Hertil kommer skoldehullerne, som kun Rygård og Ørbæklunde⁷ mangler i deres konstruktion. Skoldehullerne udgik ligeledes fra vægterloftet og førte skråt nedad. Gennem dem kunne man hælde sydende beg eller kogende vand i hovedet på angriberne, som måtte tænkes at befinde sig neden for murene. Tilstedeværelsen af skoldehullerne er igen et tegn på en udtalt fortifikatorisk bevidsthed fra bygherren. Når man ser sig nærmere om på vægterloftet, kommer man snart i tvivl om, hvorvidt disse skoldehuller havde en anden og dybere mening end at skræmme ved deres blotte tilstedeværelse. For at udnytte skoldehullerne måtte man være i besiddelse af flydende beg eller kogende vand. Logisk er det derfor, at der på vægterloftet måtte være en eller flere kaminer, hvor disse materialer kunne holdes i kog. Sydende beg var ikke noget, man havde lyst til at rende op ad smalle vindeltrapper med. Det fører os til en anden vigtig konstruktion, som måtte være tilknyttet vægterloftet, eller i dets umiddelbare nærhed; „hemmelighederne“, eller „priveterne“. Toiletterne, som man ville sige i vore dage. Det virker måske en anelse fortænkt, men ikke desto mindre, så må man forestille sig en presset situation, hvor man er under angreb af en større hob. Her måtte man, ligesom med kaminerne, have alle funktioner inden for rækkevidde, så hurtigt handling kunne udøves uden tidsspilde. Reelt set var disse elementer kun tilstede ved de ældre herreborge

Hessellagergård og Egeskov, hvorefter skydeskår og skoldehuller må siges at være overgået til blot at være en symbolladet dekoration af bygningen.

Trappetårnet og de dobbelte rundbuefriser

Trappetårnet er også en fællesnævner for herreborgene, hvilket må hvile på den bygningsmæssige konstruktion at integrere trappegangen i huset i stedet for at lade den løbe udenfor. En nødvendighed for at kunne forskanse sig, som på sin vis kan sammenstilles med samtidige borganlæg. Hvad der er bemærkelsesværdigt i forhold til trappetårnet er, at det rummede den eneste indgang til huset. På nær Rygård og Ørbæklunde, var hoveddøren placeret på siden af tårnet, hvilket ganske sikkert rummer fortifikatoriske overvejelser. Desuden skal nævnes, at der på Borreby findes en brønd under trappetårnet, hvilket også indikerer en fortifikatorisk overvejelse, da denne indretning kan spores tilbage til Gurre.

De dobbelte rundbuefriser må siges udelukkende at have en dekorativ effekt på herreborgene og indgår dermed i det højere ideal fra bygherrerne om også at inkorporere rent æstetiske elementer i udtrykket. Hvor rundbuefrisen under det udkragede stokværk må siges at være et sengotisk levn, hidført fra det romanske motiv, så er den anden rundbuefrise et forsøg på at efterleve renæssancens krav om en horisontal inddeling af facaderne i modsætning til gotisk tid, hvor man yndede at fremhæve de vertikale linier. En arkitektonisk måde at give bygningen bredde for øjet, samt et præg af sammentrængt styrke.

Fra borg til herregård

Herreborgen viser i sin helhed adelens ønske om ikke blot at bo sikkert, men også bekvemt og ikke mindst smukt og prægtigt i både indre og ydre form. Hermed er der en afgørende forskel i forhold til hidtidige „privatborge“. Her kan Glimmingehus⁸ trækkes frem som et eksempel på adelens nyfundne forkærlighed for pynt og dekoration på deres huse. Ved Glimmingehus lagde man vægt på husets ydre funktion, som den indre indretning så måtte følge. Det ydre på herreborgene skulle nu både facilitere og afspejle den indre pragt. Samt, ikke mindst, afspejle selve personligheden af den bygherre, der lod det bygge.

Det er velkendt, at allerede ved herreborgenes opførelse var de indlagte forsvarselementer gammeldags og kunne umuligt modstå et angreb. Dertil var udviklingen inden for våben og kamp teknik gået for hurtigt. Alligevel blev disse klare fortifikatoriske elementer inddraget, velvidende at disse forsvarsfunktioner aldrig skulle komme til at tjene deres formål. Dermed må de ses mere ud fra deres symbolværdi. Men en stærk symbolværdi, der som sagt heller ikke umiddelbart gik af mode, hvilket også forklarer, hvorfor herreborgens grundprincipper ses fortsætte i det efterfølgende herregårdsbyggeri.

Litteraturliste:

Beckett, Francis, *Danske Herreborge fra det 16de Aarhundrede* i Kunstakademiets Opmaalingsarbejder ved Hans I. Holm, 1904.

Brogaard, Peter, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen, *Danmarks Arkitektur, Landbrugets huse*, Gyldendal, København 1980.

la Cour, Vilhelm, *Danske Borganlæg I og II*, Nationalmuseet, København 1972.

Engqvist, Hans Henrik, „Fire Fynske Herreborge; Nyt syn på Rygaards, Hesselagergårds, Egeskovs og Ørbæklundes Bygningshistorie“, i: *Architectura* 2, 1980.

Jørgensen, Lisbet Balslev, Hakon Lund, Hans Edvard Nørregård-Nielsen, *Danmarks Arkitektur, Magtens Bolig*, Gyldendal, København 1980.

Lorenzen, Vilhelm, Studier i *Dansk Herregaards Arkitektur i 16. og 17. Aarh.*, Hagerups Forlag, København 1920.

Nielsen, Heidi Maria Møller, *Fra Borg til Herregård i Danmark: Privatborge ca. 1350-1600*, Middelalder-Arkæologisk Nyhedsbrev, Århus 1998.

Petersen, Steen Estvad, *Nyt syn på den danske herregård – et ukendt kulturmiljø*, Søren Fogtdal, København 1999.

Noter:

- 1 Francis Beckett, *Danske Herreborge fra det 16de Aarhundrede* i Kunstakademiets Opmaalingsarbejder ved Hans I. Holm, 1904.
- 2 Ligeledes nævnes den ældste del af Arreskov, som værende en herreborg, men igen uden videre redegørelse herfor. Dertil er Fussingø og Langesø nævnt, som nu ikke eksisterer mere.
- 3 F.eks. Overgård ved Mariager Fjord, som blev opført 1545-47 som trefløjet anlæg af Jørgen Lykke.
- 4 Kunne også være af træ, men blev hurtigt overtaget af det mere modstandsdygtige stenmateriale.
- 5 Vilhelm la Cour, *Danske Borganlæg I og II*, Nationalmuseet, København, 1972.
- 6 Francis Beckett bruger konsekvent udtrykket *runddele* om hjørnetårnene, da runddele fører tilbage til de oprindelige runde hjørnetårne, som på Egeskov.
- 7 Hvilket nok er grunden til at Francis Beckett ikke har taget skoldehuller med i sin definition.
- 8 Opført 1499-1505.